

Ir. J.M. Veldhuis

VOORLOPIGE SOCIAAL-ECONOMISCHE SCHETS
VAN HET RUILVERKAVELINGSGEBIED "ONSTWEDDE"
IN HET GRONINGER LANDSCHAP WESTERWOLDE

Interne Nota No. 97

Juli 1964

INHOUDSOPGAVE

Blz.

§ 1. ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE BESCHOUWING	5
§ 2. AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN	7
§ 3. VERANDERINGEN IN BEDRIJFSGROOTTE- EN BEROEPENSTRUCTUUR	10
§ 4. BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN	14
§ 5. SLOTBESCHOUWING	18

§ 1. Algemeen sociaal-economische beschouwing

Het ruilverkavelingsgebied Onstwedde omvat een groot deel van het agrarische gebied van de gelijknamige gemeente, waarin echter Stadskanaal en Musselkanaal de duidelijke zwaartepunten van economische activiteit zijn. Stadskanaal is (tot voor kort) primaire ontwikkelingskern in het probleemgebied Oost-Groningen 1). Als een rechtstreeks gevolg hiervan kende de gemeente een snelle bevolkingstoename sedert ± 1955. Thans (1963) bedraagt het aantal inwoners 24.310. In het ruilverkavelingsgebied wonen slechts ongeveer 4500 mensen. De expansie concentreert zich duidelijk in Stadskanaal dat een stedelijk karakter heeft gekregen. Van alle Groninger "kernen" is Stadskanaal het snelst gegroeid. De vestiging van Philips oefent de belangrijkste aantrekkingskracht uit, die tot op grote afstand merkbaar is. Pendelarbeiders van Philips zijn afkomstig uit heel Oost-Groningen, de Drentse veenkoloniën en zelfs vanuit de omgeving van Emmen. De pendelarbeidsstromen gaan zoals bekend vaak vice-versa. Dit is ook in Oost-Groningen het geval. In 1960 kwamen in Onstwedde 1011 mannen van buiten de gemeente werken, doch 1093 mannen uit Onstwedde gingen naar andere gemeenten. Het aan Stadskanaal grenzende in Drenthe gelegen Nieuw-Buinen beïnvloedt de pendelbeweging; ook hier bevindt zich een ontwikkelende industriële werkgelegenheid. Voorts zijn Veendam - Wildervank en Winschoten-Pekela zodanig ten opzichte van het noordwestelijk deel der gemeente gelegen dat ook met deze industrie-kernen intensieve pendelrelaties zijn ontstaan.

De ligging in een probleemgebied en de niettemin jarenlang grote werkloosheid hebben geleid tot de uitvoering van grote infrastructurele werken, waarvan de ontsluitingsplannen wel de meest spectaculaire zijn. Het wegennet in Stadskanaal en de agrarische dorpen in de rest van de gemeente is zeer goed en draagt wezenlijk bij tot de opheffing van de voorheen geïsoleerde ligging van vele dorpen en buurtschappen.

1) In het nieuwe beleid ten aanzien van de stimuleringsgebieden is Stadskanaal niet meer als "kern" aangewezen.

De snelle ontwikkeling die de gemeente heeft doorgemaakt blijkt ook uit de volgende cijfers omtrent de samenstelling van de beroepsbevolking (in procenten) in de gemeente Onstwedde, waarbij niet uit het oog verloren moet worden dat Stadskanaal na 1947 eerst nog een periode van economische achteruitgang heeft gekend en pas na ± 1955 aan de groei

Tabel 1

BEROEPSBEVOLKING

	1947	1960
Landbouw	35	22
Industrie	27	31
Bouwnijverheid	8	18
Dienstensector	6	10
Overige bedrijfstakken	24	19

is begonnen. De landbouw als bedrijfstak loopt in betekenis terug. In 1961 waren nog maar 61% van de in 1947 werkende mannen in de landbouw. De grote verschillen tussen de dorpen en buurtschappen onderling ten aanzien van dit punt blijken uit de volgende cijfers van het percentage agrariërs in 1960:

dorp Onstwedde	27
buurtschap Barlage e.o.	67
buurtschap Holte e.o.	47
buurtschap Veenhuizen e.o.	66
dorp Tange-Alteveer	20

De situatie in Tange-Alteveer wijkt duidelijk af van die in de agrarische dorpen en buurtschappen. Het percentage agrariërs ligt nog beneden het gemiddelde voor de gehele gemeente. Hierop komen wij nog terug.

De snelle groei van de industriële werkgelegenheid in Stadskanaal heeft uiteraard stimulerend gewerkt op het gehele sociaal-economische leven in de streek. De jarenlange hoge werkloosheidscijfers in Oost-Groningen zijn gedrukt. De landbouw heeft arbeidskracht afgestoten, deels

als gevolg van toenemende mechanisatiemogelijkheden, deels heeft dit ook weer mechanisatie met zich meegebracht. Het is echter niet zo dat de vaste of losse landarbeider uit Westerwolde rechtstreeks naar de moderne industrie overgaat. Met kleine boeren is dit nog veel minder het geval. Symptomatisch in dit verband is ook dat vele Philips-arbeiders nog in de dorpen wonen, hoewel er in Stadskanaal woningen voor hen beschikbaar komen. Degenen die in de laatste paar jaar de landbouw hebben verlaten zijn vooral naar de reeds bestaande industrie overgestapt (strokarton- en aardappelmeelindustrie) of grond- en wegwerker geworden. Het zijn de jongere generaties uit de Veenkoloniën die de nieuwe industrie bevolken. Als een opmerkelijk verschijnsel in dit verband mag gewezen worden op de daling van het aantal leerlingen op de lagere landbouwschool in Tange; dit is in 3 jaar teruggelopen van 70 tot 24. Met name de agrarische bevolking van Onstwedde heeft moeite met het aanvaarden van de nieuwe ontwikkelingen. Van de beide Westerwoldse gemeenten is Onstwedde de meer traditioneel ingestelde, Vlagtwedde de wat vrijzinniger (dit komt op specifiek agrarisch gebied ook hierin tot uiting dat in Vlagtwedde de ruilverkaveling eerder van de grond is gekomen dan in Onstwedde).

De hierboven gesignaleerde verschijnselen zijn van invloed op de te verwachten toekomstige ontwikkelingen in het agrarisch gebied van Onstwedde. Hierop komen wij in § 5 weer terug.

§ 2. Agrarisch structurele aspecten

In het ruilverkavelingsgebied woonden in 1964 381 geregistreerden, waarvan 31 zonder cultuurgrond. Van de grondgebruikers waren er 179 of 51% boer en 122 of 35% hadden een niet-agrarisch-zelfstandig hoofdberoep; voorts 46 rustenden en invaliden met enig grondgebruik, terwijl tenslotte 6 geregistreerden een zodanig afwijkende bedrijfsvoering hadden dat zij buiten het gemiddelde gelaten moesten worden. Het percentage grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de zelfstandige agrarische bedrijfsuitoefening is bijzonder hoog in vergelijking met vele andere zandgebieden.

Een ander typisch gebied met een dergelijk hoog cijfer is de ruilverkaveling Bevermeer in Gelderland (35%). Hier doet zich direct de vraag voor hoeverre deze grondgebruikers nog van enig agrarisch belang zijn. Het blijkt dat 41 C-grondgebruikers minder dan 1 ha cultuurgrond hebben; de betekenis hiervan is dus zeer gering. Doch nog 81 personen hebben meer dan 1 ha (gezamenlijke oppervlakte in gebruik bij deze groep 249 ha = 7%).

In de bijgevoegde kaart zijn de gebieden waar het aantal C-grondgebruikers en gepensioneerden of invaliden met enig grondgebruik minstens even groot is als het aantal boeren globaal met een arcering aangeduid. Het blijkt dat deze mensen wonen in Tange, Alteveer en langs de noord- en westzijde van de Onstwedderholte, alsmede in het dorp Onstwedde zelf en de buurtschap Barlage. De boeren wonen verspreid over de rest van het blok, doch enige concentratie van merendeels vrij grote bedrijven zien we in Wessinghuizen, Ter Wupping, Ter Maars, Veenhuizen en langs de Veenhofsweg in Alteveer.

In onderstaand overzicht worden de aantallen boeren en andere geregistreerden, ingedeeld naar grootteklasse, vermeld. De gemiddelde bedrijfsgrootte van de boeren bedraagt 17,8 ha; het aantal boeren van

Tabel 2

GEREGISTREERDEN NAAR BEROEPSGROEP EN GROOTTEKLASSE

	Alle geregistr.	Land- bouwers	Groep C	Groep D	Spec.
Zonder cultuurgr.	31	-	20	8	3
< 1 ha	59	-	41	16	2
1 - 5 ha	104	7	68	28	1
5 - 10 ha	50	38	11	1	-
10 - 15 ha	43	40	2	1	-
15 - 20 ha	34	34	-	-	-
20 - 30 ha	33	33	-	-	-
≥ 30 ha	27	27	-	-	-
Totaal	381	179	142	54	6

van 1 - 10 ha per 1000 ha cultuurgrond 14. Al deze gegevens wijzen erop, dat de bedrijfsgruottestructuur in gunstige zin afwijkt van die in vele andere zandgebieden.

Volgens de gebruikelijke statistische gebiedsindelingen behoort Westerwolde tot de streken met gemengde bedrijven. Het accent ligt echter vrij sterk op de akkerbouwsector. Dit is toe te schrijven aan de invloed van het veenkoloniale bedrijfstype, dat in zijn goede tijden velen in Westerwolde ertoe heeft gebracht ook meer aardappelen en granen te gaan verbouwen. Vanouds is nl. de veehouderij wel van belang geweest als leverancier van mest. De Westerwoldse boer houdt echter nu zijn melkvee op die plaatsen waar door de ligging alleen grasland kan worden aangelegd, dit zijn de lagergelegen percelen in de beekdalen. De minder goede en/of afgelegen percelen worden nog wel eens afgestoten aan kleine boeren. Bij de kleinere bedrijven is het percentage grasland in het bouwplan dan ook hoger dan bij de grotere. Een beeld van het, overigens weinig gedifferentieerde bedrijfstype is te verkrijgen door de boeren in te delen naar het percentage bouwland in het bedrijf. De meeste be-

Tabel 3

BEDRIJFSTYOLOGIE LANDBOUWBEDRIJVEN

	Percentage bedrijven met			
	<50%	50-70%	70-90%	>90%
	bouwland in het bedrijf			
< 10 ha	20	31	40	9
10 - 20 ha	4	15	67	14
> 20 ha	2	13	63	22

drijven met wat meer grasland in het bedrijfsplan zijn in het oostelijk deel van het blok gelegen; hoe dichter men bij het zuiver veenkoloniale deel van de gemeente komt hoe meer de boerenbedrijven het zuivere akkerbouwbedrijf benaderen.

In Westerwolde is Onstwedde nog het meest vee-"minded", er wonen enkele veefokkers in deze gemeente.

De verhouding tussen de oppervlakten bouw- en grasland is voor de verschillende categorieën grondgebruikers in tabel 4 opgenomen. Het is duidelijk dat in de kleinste grootteklassen getracht wordt door een

Tabel 4

BOUWLAND-/GRASLANDVERHOUDING

	Oppervlakte cultuurgr. in ha	Percentage van de cultuurgrond		Aantal grondgebr. in procenten	Oppervl. cultuurgr.
		bouwland	grasland		
< 7½ ha 1)	136	60	40	7	4
7½ - 20 ha 1)	1271	77	23	27	36
≥ 20 ha	1782	81	19	17	51
Alle landb.	3189	78	22	51	91
Groep C	249	66	34	35	7
Groep D	86	60	40	13	2
Spec. bedr.	2	50	50	1	0
Alle grondgebr.	3526	77	23	100	100

1) In verband met de berekening in § 4 is deze afwijkende oppervlaktegrens ingevoerd.

intensivering van het grondgebruik in de vorm van veehouderij een redelijk inkomen te verwerven. De invloed van het bouwplan van de grotere bedrijven op de kleinere is echter onmiskenbaar. In vergelijking met de cijfers voor de gehele gemeente Onstwedde heeft het ruilverkavelingsblok 4% minder bouwland; dit hangt uiteraard samen met het zuiver veenkoloniale bouwplan dat in Stadskanaal en Musselkanaal wordt aangetroffen.

§ 3. V e r a n d e r i n g e n i n b e d r i j f s g r o o t t e e n b e r o e p e n s t r u c t u u r

In de laatste 5 jaar is het aantal boeren zowel als het aantal C-grondgebruikers voortdurend teruggelopen. In indexcijfers, waarbij het aantal in 1959 op 100 gesteld wordt, ontstaat het volgende beeld.

Landbouwers	{ < 10 ha	62
	{ 10 - 20 ha	121
	{ > 20 ha	97
Totaal landbouwers		92
C-groep		82
D-groep		96
Speciale bedrijven		100
Totaal		89

Het aantal landbouwers is dus met ruim $1\frac{1}{2}\%$ per jaar verminderd in de afgelopen 5-jarige periode. Het aantal grotere bedrijven is echter vrijwel stabiel. De kleinste bedrijven lopen in aantal terug, terwijl in de middengroep van 10 - 20 ha een toeneming te zien is. Ook in de C-groep is de vermindering bij de in oppervlakte kleinste grondgebruikers sterker dan bij de groep met wat meer grond. Bezien we de cijfers voor het gebied van Tange-Altveer afzonderlijk dan blijken hier de aantalsverminderingen in alle groepen groter te zijn dan in de rest van het blok. De C-groep blijkt hier met 4% per jaar te zijn teruggelopen.

De veranderingen zijn de resultante van drie verschijnselen: ontstaan van nieuwe bedrijven, verdwijnen en uiteenvallen van bedrijven en overgang van de ene naar de andere beroepsgroep. Tegenover 10 boerderijen die werden opgeheven in de afgelopen 5 jaar stonden 6 nieuwe vestigingen. De vermindering van het aantal boeren is dus vooral veroorzaakt door het derde verschijnsel: overgang naar de C-groep (d.w.z. het bedrijf werd niet opgeheven, misschien wel ingekrompen, maar men ging over naar een ander beroep, meestal in loondienst) of overgang naar de D-groep (d.w.z. het bedrijf werd verkleind, maar niet opgeheven en men ging rentenieren; het resterende bedrijfje is als vrijetijdsbesteding te beschouwen). Elk der beide groepen heeft ongeveer de helft van de vermindering van het aantal landbouwers opgenomen.

De werkelijk opgeheven landbouwbedrijven behoorden overwegend tot de grootteklasse < 10 ha. In de helft van het aantal gevallen was een beroepsverandering oorzaak van het verdwijnen van het bedrijf, in de

overige gevallen, ouderdom, overlijden enz. De nieuw-ontstane landbouwbedrijven zijn alle, op een na, van splitsingen afkomstig. Dit verschijnsel is dus nog steeds aanwezig, hoewel het hier niet de categorie der kleinste bedrijven betreft.

De door het opheffen van bedrijven vrijgekomen grond beslaat ruim 100 ha. Deze is vrijwel geheel ten goede gekomen aan bestaande bedrijven. Daardoor wordt het duidelijk hoe in de bedrijfs-groottestructuur zo'n opmerkelijke verschuiving naar de klasse 10 - 20 ha is opgetreden. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat bij de overgang van boeren naar de C-groep veelal ook grond vrijkomt die tot bedrijfsvergroting leidt. Dit is echter niet kwantitatief nagegaan.

Bij de C-groep zijn de veranderingen veel gecompliceerder: tegenover 57 verdwenen "bedrijfjes" stonden er 32 nieuwe. Een aantal C-grondgebruikers ging over naar groep D doch 7 grondgebruikers uit groep C werden boer. De overgang van 9 boeren naar groep C werd er dus vrijwel weer door teniet gedaan. Een groot aantal mutaties in de C-groep bestaat uit geregistreerden die ophouden met of overgaan tot het houden van vee. De D-groep onderging qua aantal weinig verandering, wel echter qua samenstelling. Er werden bijna evenveel bedrijfjes opgeheven als er door overgang uit andere groepen bijkwamen.

Uit deze beschouwingen is te concluderen dat de vermindering van het aantal landbouwbedrijven zich voltrekt via de D-groep; de rustende boeren die nog tijdelijk enige grond exploiteren. Een naar aantal belangrijke groep is die van de niet-agrarisch-zelfstandigen. Naar totale oppervlakte gezien is de groep niet van belang, doch door de veelvuldige wisselingen en de veelal verspreid gelegen kavels die bij hen in gebruik zijn, vormen de C-grondgebruikers een complicerende factor in het verkavelingspatroon. Het is reeds gebleken dat in het blok de woonplaatsen van deze grondgebruikers in Tange-Alteveer en het noordwesten geconcentreerd zijn. De verbetering in de bedrijfs-groottestructuur is vooral een gevolg van het "doorschuiven" van bestaande bedrijven die grond weten te verwerven van opgeheven en verkleinde bedrijven.

Behalve de in het voorgaande besproken veranderingen treden uiteraard ook regelmatig de gewone bedrijfsoverdrachten op, die als zodanig

geen direct effect voor de structuur van de landbouw hebben. 41 landbouwbedrijven werden in de afgelopen 5 jaar overgedragen, d.w.z. ruim 4% per jaar, waarvan 25 van (schoon)vader op (schoon)zoon. Vrij veel gevallen van bedrijfsoverdracht hadden plaats tussen vreemden. Beroepsverandering was in slechts enkele gevallen de uitsluitende oorzaak van de bedrijfsoverdracht.

Soms gaat de bedrijfsoverdracht gepaard met een overgang naar een andere beroepsgroep. Tegenover boeren die het bedrijfje aan een arbeider overdroegen stonden echter bijna evenveel arbeiders die het bedrijf door een (weliswaar meestal kleine) boer lieten voortzetten. Uit de gegevens omtrent de bedrijfsoverdrachten is de conclusie te trekken dat in Onstwedde de animo om zelfstandige (kleine) boer te worden nog niet geheel is verdwenen.

Na de bespreking van de veranderingen in het jongste verleden kan men zich afvragen hoe het met de toekomstige bedrijfsopvolging staat. Wanneer men "toekomst" niet te ver vooruit trekt en op 15 jaar stelt, is het nodig alleen de bedrijfsopvolging 1) van de boeren die 50 jaar of ouder zijn te bezien. Door navraag ter plaatse bij goed met deze kwesties op de hoogte zijnde personen is het volgende overzicht verkregen.

Tabel 5

BEDRIJFSOPVOLGING

	Aantal landbouwbedrijven				
	totaal	met bedrijfshoofd van \geq 50 jaar			opv.onbek.
		totaal	met opv.	zonder opv.	
< 10	45	24	7	16	1
10 - 20	74	23	21	2	-
\geq 20	60	26	22	4	-
Alle landbouwers	179	73	50	22	1

1) Onder bedrijven met opvolger zijn verstaan alle gevallen waar reeds nu vaststond dat het bedrijf door een zoon, neef of andere relatie in zijn geheel of vrijwel geheel zou worden voortgezet.

Het eerste wat opmerkelijk is, is het grote aantal oudere boeren op de kleine bedrijven. Dit vrij veel voorkomende verschijnsel is in Onstwedde opmerkelijk duidelijk. Het ziet er naar uit dat in de komende 15 jaar niet meer dan 22 bedrijven zullen vrijkomen en daarbij uiteenvallen. Dat is per jaar nog geen 1% van het huidig aantal bedrijven, een getal van dezelfde grootteorde als het aantal opgeheven bedrijven in de afgelopen 5 jaar. Vooralsnog lijkt dus nog geen snellere vermindering van het aantal bedrijven in Onstwedde te verwachten, al zal de tendentie om via de uitoefening van een nevenberoep de inkomenspositie te verbeteren wel voortgaan. Langs deze "getrapte" weg zal ook in Onstwedde geleidelijk een bedrijfsvergroting kunnen gaan optreden. Inmiddels is het wel duidelijk dat op de grotere bedrijven (vaak oud-Westerwolds familiebezit) voorlopig nog voldoende opvolgingskansen verwacht moeten worden, is het niet voor een zoon dan toch nog wel voor anderen.

Hoewel niet elke meewerkende zoon als toekomstig bedrijfsopvolger mag worden aangemerkt is het aantal meewerkende zoons per 100 bedrijven toch als indicatief kengetal berekend (mede in verband met vergelijkingen uit andere gebieden):

< 10 ha	9
10 - 20 ha	22
≥ 20 ha	62
alle landbouwers	32

De opmerkelijk grote verschillen tussen grote en kleine bedrijven op dit punt kunnen uiteraard mede veroorzaakt worden door de grotere noodzaak tot het opvangen van arbeidstekorten op de grote bedrijven. Het kengetal voor het blok Onstwedde als geheel ligt op een normaal niveau, de verschillen tussen de grootteklassen zijn groter dan elders meestal wordt gevonden.

§ 4. Bedrijfsstructurele aspecten

De landbouwproductie in Westervolde staat op een hoog peil in vergelijking met de zandgronden en de veenkoloniën in Nederland. Het is uiteraard niet mogelijk nauwkeurige cijfers voor Onstwedde afzonderlijk

te verstrekken, maar op grond van verscheidene informaties mag worden geconstateerd, dat afgezien van verschillen op andere terreinen, Onstwedde wat betreft het produktieniveau niet bij Westerwolde achterblijft. Voor de belangrijkste gewassen liggen de gemiddelde ha-opbrengsten in Westerwolde hoger dan die op de zandgronden en in de Veenkoloniën. Ook

Tabel 6

VERGELIJKING PRODUKTIENIVEAU AKKERBOUWGEWASSEN (1963)
IN WESTERWOLDE EN ENIGE LANDBOUWGEBIEDEN

	Groningen	Zandgronden	Veenkoloniën
Zomertarwe	-	0	-
Rogge	-	+	0
Haver	-	+	+
Fabriksaardappelen	+	+	+
Suikerbioten	+	-	+
Stro van zomertarwe	+	+	+
rogge	+	+	+
haver	-	+	+

+ = gemiddelde ha-opbrengst in Westerwolde is hoger

0 = gemiddelde ha-opbrengst in Westerwolde is gelijk

- = gemiddelde ha-opbrengst in Westerwolde is lager

Bron: C.B.S. akkerbouwproduktie oogst 1963, definitieve raming.

de vergelijking met de provincie Groningen wordt goed doorstaan. Dit laatste geldt ook voor de melkproduktie. Zowel de gemiddelde kg-opbrengst als het vetgehalte van de gecontroleerde koeien in de controlevereeniging Onstwedde zijn hoger geweest dan het provinciaal gemiddelde in de afgelopen 6 jaar.

Over het uiteindelijke financiële bedrijfsresultaat zijn geen nauwkeurige gegevens voor het ruilverkavelingsgebied beschikbaar. In het navolgende overzicht is echter een vergelijking gemaakt tussen de 96 bedrijven van $7\frac{1}{2}$ tot 20 ha in het blok en de 22 L.E.I.-boekhoudbedrijven in Westerwolde. Ter illustratie zijn de 8 binnen het ruilverkavelingsblok gelegen L.E.I.-bedrijven afzonderlijk vermeld. Het blijkt

Tabel 7

BEDRIJFSUITKOMSTEN

	1962/'63 Deelnemers L.E.I.- boekhouding Westerwolde 7½ - 20 ha	1962/'63 Deelnemers L.E.I.- boekhouding rvk. Onstwedde 7½ - 20 ha	1964 Landbouwers rvk. Onstwedde 7½ - 20 ha
Aantal bedrijven	22	8	96
Gemiddelde bedrijfsgrootte	13,53	13,36	13,24
Percentage bouwland	76	78	77
Percentage granen	43	42	42
Percentage hakvruchten	32	35	34
Percentage overige akker- bouwgewassen	1	1	1
Stuks melkvee per 100 ha cultuurgrond	38	37	36
Stuks varkens per 100 ha cultuurgrond	21	.	.
Stuks kippen per 100 ha cultuurgrond	66	.	.
Aantal bewerkingseenheden per bedrijf	1733	1750	.
Arbeidsinkomen van het gezin per ha	756	743	.
Arbeidsinkomen per gezin	10229	9926	.

dat de L.E.I.-bedrijven in Westerwolde en zelfs die in het ruilverkavelingsblok Onstwedde op grond van deze gegevens zeer goed representatief zijn voor alle bedrijven in het blok in deze grootteklasse (die 54% van alle landbouwbedrijven omvat). De bedrijven van deze grootte blijken een gezinsinkomen van ± f. 10.000,- op te leveren (de spreiding rond dit gemiddelde is zoals bekend zeer groot: op de 8 Onstwedder-L.E.I.-bedrijven varieerde het van f. 3000,- tot f. 17000,-). Volgens de cijfers van de boekhoudbedrijven wordt dit inkomen bereikt bij een arbeidsbezetting van 1,5 v.a.k. per bedrijf of 9,02 ha per v.a.k. hetgeen dus een arbeidsinkomen van ± f. 6666,- per v.a.k. zou betekenen. De be-

taalde arbeidskrachten nemen op de L.E.I.-bedrijven een zeer ondergeschikte plaats in. Het Westerwoldse bedrijf in deze grootteklasse is een gezinsbedrijf. Bijna het gehele inkomen is dus als gezinsinkomen te beschouwen. Dit ligt dus lager dan het in 1962/63 geldende landarbeidersloon. In vergelijking met andere groepen gemengde bedrijven mogen de resultaten in Westerwolde echter niet ongunstig worden genoemd. Mede daarop steunt dan ook de uitspraak in de aanhef van deze paragraaf.

Van belang is nader in te gaan op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Deze is uitgedrukt in het aantal ha cultuurgrond per mannelijke arbeidskracht, hetgeen betekent dat slechts een vrij grove indicatie mogelijk is. In de ruilverkaveling Onstwedde werd in 1959 8,58 ha per man bewerkt en in 1964 10,16 ha per man; een duidelijke toeneming derhalve van de arbeidsproductiviteit. Het niveau ligt in vergelijking met enkele andere zandgebieden waarvoor dit cijfer onlangs werd berekend in Onstwedde hoger.

In aansluiting op hetgeen in § 2 reeds werd meegedeeld over het bedrijfstype volgen hier tenslotte nog enige gedetailleerde gegevens samengevat in tabellen 8 en 9.

Tabel 8

BEDRIJFSSTRUCTUUR NAAR GROOTTEKLASSEN

Grootteklasse	Aant. bedrijven	Percentage cultuurgrond				Aant. bedr. met melkvee	Aant. melkk. p.100 ha grasland	Aant. mnl. arbkrachten p. bedrijf	Aantal ha cultuurgr. per mnl. arbeidskr.
		grasland	hakvr.	overige gewassen	grasland				
< 7½ ha	23	33	25	2	40	22	165	1,0	5,90
7½ - 20 ha	96	42	34	1	23	88	157	1,5	8,65
≥ 20 ha	60	47	33	1	19	48	107	2,4	12,37
Totaal landbouwers	179	44	33	1	22	158	133	1,8	10,16

Tabel 9

BEDRIJFSSTRUCTUUR NAAR BEDRIJFSTYPEN

Percentage landbouwland	Aantal bedrijven	Aantal bedrijven met trekker(s)	Aantal bedrijven met melkvee	Aantal bedrijven met melkmacrine	Aantal bedrijven met melkkoeien			Aantal ha per mnl. arbeidskracht
					1-5	6-10	≥ 11	
< 50	13	2	13	3	4	7	2	6,6
50 - 70	33	14	33	8	14	13	6	8,9
70 - 90	106	62	101	21	56	36	9	10,9
> 90	27	21	11	-	11	-	-	9,6
Totaal landb.	179	99	158	32	85	56	17	10,2

De ondergeschikte positie van de melkveehouderij komt hier duidelijk tot uiting. Op de kleinere bedrijven wordt nog vrij intensief vee gehouden (1,65 melkkoe per ha grasland!). Het aantal bedrijven zonder melkvee is echter opmerkelijk gering, de omvang van de melkveestapels is dan ook op de meeste bedrijven zeer gering. Mede daardoor ziet men ook geen kans tot mechanisatie, hetgeen weer leidt tot slechte bedrijfsresultaten voor dit te kleine bedrijfs onderdeel. De motorisatiegraad neemt toe naarmate er meer bouwland in het bedrijf komt. De bedrijven met meer dan 20 ha cultuurgrond hebben op enkele uitzonderingen na, alle een trekker. Mede ten gevolge van de sterke versnippering zijn er ook op de kleinere bedrijven nog vrij wat trekkers aanwezig om het transportprobleem te kunnen verlichten. Gezien de grotere oppervlakte grasland op de kleinere bedrijven is er een verband te constateren tussen het bedrijfstype en de arbeidsbezetting: op de bedrijven waar grasland van belang is, is het aantal ha dat per man bewerkt wordt geringer.

§ 5. S l o t b e s c h o u w i n g

1. Westerwolde is in tegenstelling tot de aangrenzende veenkoloniën nog een vrijwel zuiver agrarisch gebied. Doordat de streck al zeer lang bewoond is en ceuwenlang zeer geïsoleerd was gelegen vertoont de agrarische structuur nog verscheidene, met het oog op de moderne ontwikkelingen, zwakke punten. Een pluspunt in deze tijd kan echter het bijzonder fraaie cultuurlandschap zijn dat Westerwolde kenmerkt, en dat bovendien nog vrijwel onontdekt is zodat men er van een grote rust kan genieten 1).

Aan de verbetering van de agrarische structuur wordt met toenemende voortvarendheid gewerkt. Sedert een aantal jaren is een regionaal waterbeheersingsplan in uitvoering, waarbij het gehele waterschap Westerwolde is betrokken. Het belang van dit grootscheepse project gaat ver uit boven Westerwolde alleen: ook grote gebieden in Drenthe zijn voor hun waterlozing op de Westerwoldse beken en kanalen aangevozen. Anderzijds wordt het bovenregionale, zelfs internationale

1) In het blok Onstwedde betreft dit vooral het landschap in de omgeving van het dorp, de Onstwedder Holte en bij Terwupping.

karakter, van de waterbeheersingsproblemen in Westerwolde getypeerd door de nog steeds voortdurende moeilijkheden bij de verbetering van de lozing in de Dollard.

Op vele plaatsen is het waterbeheersingsplan gecombineerd met regionale ontsluitingsplannen, waardoor het wegennet in Westerwolde thans gunstig afsteekt bij andere plattelandsgebieden in ons land. Zoals bekend is dit echter goedgeels te verwozenlijken geweest doordat (tot op de huidige dag) in Oost-Groningen de grootste aantallen werklozen voorkomen. Zeer vele infrastructurale werken zijn in "aanvullendwerk"-verband tot stand gekomen. Zowel de landbouw als de industrie hebben hiervan geprofiteerd. Het aanvullend werk is momenteel niet meer van veel belang; op de meeste lopende objecten is men op vrij werk overgegaan, een duidelijke aanwijzing voor het geleidelijk verdwijnen van de ernstigste vormen van de structuurwerkloosheid.

2. Nadat zowel de verbetering van de waterbeheersing als de ontsluiting op regionaal niveau zijn aangevat, komt de ruilverkaveling als logisch sluitstuk van de agrarisch-structurele ontwikkeling aan de orde. In de oostelijke Westerwoldegemeente Vlagtwedde is een ruilverkaveling in uitvoering, de "Vlagtwedder Essen" en een ander in voorbereiding "Slangenborg". Thans is dan ook Onstwedde aan de beurt met de ruilverkaveling van de bij het dorp gelegen grote es, de Onstwedder Holte. Bij de eerste verkenningen van dit blok bleek het wenselijk de voorbereiding ook uit te strekken over de twee naar het zuidwesten en zuiden lopende beekdalen van het Pagediep en de Mussel A, alsmede het overgangsgebied naar de veenkoloniën bij Tange en Alteveer.

Daar zowel waterbeheersing en ontsluiting de laatste jaren belangrijk zijn verbeterd dan wel verbeterd zullen worden, komt de vraag op waarom een wettelijke ruilverkaveling nog moet volgen. Het blijkt dat er verschillende initiatieven in Westerwolde zijn geweest om met behulp van vrijwillige ruilverkavelingsovereenkomsten de sterke versnippering van de bedrijven op te heffen. Tot dusverre zijn deze echter niet zeer succesvol verlopen. Het bleek bijzonder moeilijk alle betrokken eigenaren mee te krijgen. De nogal individualistisch

ingestelde Westerwoldigers zijn voor deze projecten niet makkelijk te winnen. De indruk bestaat overigens dat de meerderheid der betrokkenen thans spoedige ruilverkaveling zeer gewenst acht.

3. De samenvoeging van verspreide kavels zal, het zal na het voorgaande duidelijk zijn, het belangrijkste punt zijn in de ruilverkaveling Onstwedde, afgezien wellicht van de ontsluiting van de grote es, de Onstwedder Holte. Ook verplaatsing van boerderijen zal niet op grote schaal nodig zijn, daar de meeste bedrijven, buiten de eigenlijke esgebieden, verspreid over het blok voorkomen. Wel zijn er vele gebouwen die niet meer zijn aan te passen aan de nieuwste technische ontwikkelingen en bovendien van hoge ouderdom, zodat aan de verbetering van bestaande bedrijfsgebouwen zeker aandacht zal moeten worden besteed. De vraag is of dit in ruilverkavelingsverband dient te geschieden.

4. Zoals overal in de Nederlandse landbouw zal vergroting van de bedrijfsoppervlakte van verscheidene bedrijven noodzakelijk zijn. Uit de cijfers is echter reeds gebleken dat de gemiddelde bedrijfsgrootte in Onstwedde relatief hoog ligt, terwijl ook de bedrijfsuitkomsten aan de goede zijde van het gemiddelde liggen. De verdeling der bedrijven over de diverse grootteklassen in Onstwedde is sterk afwijkend van het "normale" patroon. Voor een zandgebied zijn er veel grote bedrijven (boven 20 ha) en betrekkelijk weinig kleine (in de klasse 5-10 ha). Daarentegen zijn er bijzonder veel kleine grondgebruikers in de grootste klasse < 5 ha, de meesten niet-zelfstandig-agrariërs. Door deze merkwaardige bedrijfsgroottestructuur komt het vraagstuk van de bedrijfsvergroting toch nog vrij gecompliceerd te liggen. Een ontwikkeling naar vergroting van bedrijven en daardoor naar een vermindering van de groep kleine boeren (< 10 ha) is aan de gang. Ook de C-groep loopt de laatste jaren in aantal terug, hoewel er onder deze mensen nog een sterke stroming is die aan het grondgebruik wil vasthouden.

De gedachte aan agrarische grond als reserve voor moeilijke tijden leeft nog vrij sterk. Door de grote versnippering is het bovendien altijd vrij gemakkelijk geweest wat grond "te pakken te krijgen". Men

mag ook niet vergeten dat het begrip "moeilijke tijden" in deze streek nog maar sinds kort enigszins uit het gezichtsveld aan het verdwijnen is.

Het ligt in de lijn bij de oplossing van het bedrijfsvergrotingsvraagstuk aan te sluiten op de gesignaleerde ontwikkelingen. Dit komt neer op een versterking van de aandrang op de niet-agrarische grondgebruikers om de grond los te laten. Dit zal overigens ook door de uitvoering der ruilverkaveling op zichzelf reeds worden gestimuleerd omdat verscheidene grotere boeren de voor hen afgelegen en minder goede percelen aan deze kleine grondgebruikers verpachten. Bij concentratie van hun bedrijf zal bij hen zeker de neiging bestaan deze gronden weer bij hun bedrijf te voegen. Overigens zal het slagen van het beleid gericht op het afstoten van grond door niet-agrariërs sterk afhangen van niet-agrarische factoren, zoals het industriële klimaat en de woningvoorziening in Stadskanaal en andere plaatsen in de omgeving. Voortzetting van het industrialisatiebeleid is dan ook een agrarisch belang van de eerste orde. Deze noodzaak wordt overigens in heel Oost-Groningen door alle verantwoordelijke autoriteiten onderschreven.

De groep der nu nog zelfstandige kleine boeren zal deels voor vergroting deels voor opheffing in aanmerking komen. Laatstbedoelde groep zal wel de grootste zijn gezien de cijfers over de opvolgingssituatie. Het is echter gebleken dat in het jongste verleden de opheffing van bedrijven langzaam en trapsgewijze verloopt. Dit is uit het oogpunt van de noodzaak van snelle structurele ontwikkelingen eigenlijk een ongewenst verschijnsel. Het zal dan ook wellicht nodig zijn op dit punt sterkere stimulansen te scheppen tot versnelling van de bedrijfsopheffing of overgang naar andere beroepen. Gezien de tot dusver binnengekomen zeer spaarzame reacties uit deze streek op de instelling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds zal het nodig zijn hieraan bijzondere aandacht te schenken. In de gegevens situatie zal het intensiveren van de voorlichting hierover het enige zijn wat voorlopig tot de reële mogelijkheden behoort.

De toeneming van het aantal bedrijven van 10-20 ha en de vrijwel op alle bedrijven boven 20 ha verzekerde bedrijfsopvolging wijzen erop dat in deze groepen boeren vooralsnog een sterke neiging tot handhaving van het bedrijf zal heersen. De industrialisatie en alles wat daarmee samenhangt heeft op deze groepen tot dusver geen vat gehad: de zelfstandige Westerwoldse boer stapt niet over naar de fabriek. Zou even werd voortzetting van het industrialisatiebeleid een agrarisch belang genoemd. Voor de grotere boeren is er echter een keerzijde: landarbeiders zijn ook in Westerwolde nauwelijks meer beschikbaar. Dit noopt weer tot een sterke mechanisatie en rationalisatie, waartoe men dan ook overgaat. De toenemende mechanisatie doet echter op de grotere bedrijven, waar akkerbouw het belangrijkste bedrijfs onderdeel is, de noodzaak van oppervlaktevergroting en een concentratie van versnipperde kavels extra zwaar voelen. Uit deze redenering blijkt dus dat de industriële opbloei van Oost-Groningen voor de grotere Westerwoldse landbouwbedrijven de ruilverkaveling annex bedrijfsvergroting dringend gewenst maakt.

5. De grotere bedrijven zullen voor de vraag komen te staan of het geen aanbeveling verdient het melkvee af te stoten. Nagegaan zou moeten worden of bij de toedeling van de nieuwe kavels de graslandpercelen niet kunnen vervallen. Indien dit niet mogelijk is zal het wellicht voor de meeste bedrijven economischer zijn op dit grasland mest- of jongvee te weiden. Ook zou naar een zekere ontmenging van bedrijven gezocht kunnen worden, d.w.z. dat enkele bedrijven 1) zich geheel op de melkveehouderij toeleegen en het bouwland geconcentreerd wordt bij zuivere akkerbouwbedrijven. Het is van belang te weten dat de meeste interesse voor melkveehouderij in Westerwolde nog in Onstwedde wordt aangetroffen. Het zal duidelijk zijn dat deze bedrijfsstructurele veranderingen geheel in overleg met de betrokkenen moeten worden ingevoerd. Tijdig onderzoek naar de animo hiervoor zal dan ook nodig zijn.

1) Dit kunnen dan ook bedrijven zijn die in oppervlakte wat kleiner zijn dan de akkerbouwbedrijven.

Over de vraag wat de meest gewenste grootte is voor de te vergroten bedrijven kan in dit stadium nog geen concrete uitspraak worden gedaan. Overwogen kan worden de richtlijn voor de in ruilverkavelingsverband gewenste bedrijfsgrootte pas definitief vast te stellen als de hoeveelheid beschikbare grond ten naastenbij bekend is. De noodzaak om tot grotere bedrijven te komen is echter in deze streken evident vanwege de snel voortschrijdende mechanisatie. Bij de kavelinrichtingswerken op de akkerbouwbedrijven zal dan ook steeds de mechanisatie bepalend moeten zijn voor de vraag hoever men er mee moet gaan: grote kavels met vrijheid voor de boer om perceelsgrenzen op de kavel te kunnen verschuiven zullen het doel moeten zijn.

6. Het in het voorgaande besloten liggende advies om te streven naar een herziening van de bedrijfsstructuur (ontmenging van akkerbouw en veehouderij en voortgaande mechanisatie) zal voor de boeren grote investeringen met zich meebrengen, met name in de verouderde bedrijfsgebouwen. Tot dusver is er onder de Onstwedder boeren een duidelijke geremdheid te constateren ten aanzien van het opnemen van geld voor bedrijfsverbeteringen. Volgens deskundigen is dit verschijnsel, dat elders ook niet onbekend is, in Onstwedde duidelijk sterker aanwezig. Het Borgstellingsfonds voor de Landbouw heeft nog nooit een geval in Onstwedde te behandelen gekregen; de Boerenleenbank is in Onstwedde uiterst karig met kredietverleningen, dit zijn enkele symptomen. Anderzijds is bekend dat verschillende oude Westerwoldse families vrij vermogend zijn, doch dit is nog geen aanwijzing voor een grote investeringsbereidheid. Dit punt zal in de voorlichting zeker aandacht moeten krijgen.

7. In het voorgaande is gesproken over de wenselijkheid te streven naar een vermindering of opheffing van het grondgebruik van arbeiders en gepensioneerden (groepen C en D). Hoewel de totale oppervlakte cultuurgrond bij hen in gebruik niet meer dan 10% van de totale oppervlakte bij de boeren in gebruik uitmaakt, zou deze grond toch een bijdrage tot de vergroting van de landbouwbedrijven kunnen leveren.

Dit zou echter inhouden dat de gebieden Tange, Alteveer en Dunsveen (op de kaart gearceerd) waar vele van deze grondgebruikers wonen in het blok moeten worden opgenomen. De verspreide bewoning in dit gebied maakt echter opnemng in het blok niet aantrekkelijk; vele van deze woningen zijn weliswaar van slechte kwaliteit, doch algehele sanering van de woningen lijkt vooralsnog niet mogelijk. Ook zal de gedachte van het afstoten van de grond bij deze mensen op weerstanden stuiten, hetgeen ook niet pleit voor opnemng in het blok. Naar onze mening zal echter het opnemen van deze gebieden in de ruilverkaveling alleen zinvol zijn als het tot de bovenbedoelde afstoot van cultuurgrond kan komen; zou men nl. al deze grondgebruikers wederom $1\frac{1}{2}$ à 2 ha moeten toedelen dan is een structurele verbetering voor de landbouwbedrijven in dit deel van het gebied niet te realiseren. Het zal derhalve noodzakelijk zijn voor het nemen van de definitieve beslissing over al of niet opnemen in het blok nauwkeuriger op de hoogte te raken van de wensen van de bewoners van deze gebieden. In § 3 is gebleken dat in de C- en D-groepen vele mutaties optreden: er verdwijnen grondgebruikers, doch ook komen er nog steeds weer nieuwe bij. Blijkbaar is er nog belangstelling voor deze "bedrijfjes", al wordt deze dan minder. Goedkoop en vrij wonen zal wel een belangrijk motief zijn, terwijl in § 1 reeds is opgemerkt dat de trek naar de nieuwe industrieën niet van deze mensen afkomstig is. Zij werken in de oude industrieën (strokarton- en aardappelmeelfabrieken), waardoor de neiging om in Tange en omgeving te blijven wonen weer wordt versterkt. Vooralsnog zijn wij dus niet optimistisch over de kans van slagen van het voorgestelde beleid, hetgeen zou betekenen dat het op dit moment nog niet gewenst is deze gebieden in het ruilverkavelingsblok op te nemen. Het nadeel dat verschillende percelen in het ten noordwesten van de Onstwedder Holte gelegen gebied bij boeren uit de buurtschap Hólte in gebruik zijn en aldus worden uitgesloten van de mogelijkheid tot samenvoeging, dient dan te worden aanvaard.

Niet uitgesloten moet worden dat gedurende de voorbereidingsperiode een versnelling van het afstotingsproces optreedt. Wanneer

dit het geval mocht blijken te zijn, hetgeen door een voortdurend volgen van de ontwikkeling kan komen vast te staan, zal opneming in het blok alsnog zijn te overwegen. Een gunstige omstandigheid is dat in de bedoelde gebieden geen grote cultuurtechnische werken behoeven te worden voorbereid, zodat een uitstel van de definitieve beslissing tot opneming waarschijnlijk niet op grote bezwaren in de voorbereidingsprocedure zal stuiten. Het verdient aanbeveling in de nog beschikbare voorbereidingstijd te zoeken naar een passende wijze van voorlichting aan de betrokkenen, met zo mogelijk inschakeling van gemeentelijke en kerkelijke autoriteiten en representanten van de organisaties.